

Jerzy Groch

Miastotwórcza funkcja sanktuarium jasnogórskiego

W badaniach z zakresu geografii miast wiele uwagi poświęca się problemom rozwoju funkcjonalnego ośrodków miejskich. W sprecyzowaniu pojęcia „funkcji”, użytego w odniesieniu do miasta po raz pierwszy przez F. Ratzela w 1891 r., kładzie się głównie nacisk na „działalność miasta skierowaną na zewnątrz, która jest jego racją bytu i podstawą rozwoju, stwarzającą zasoby niezbędne dla jego egzystencji”¹. Funkcje miasta nie zawsze mają charakter gospodarczy. Istnieją bowiem miasta, które promieniują duchowo - pełnią funkcję religijną. Takimi miastami są zwłaszcza ośrodki pielgrzymkowe, do których przybywają nieraz setki tysięcy, a nawet miliony wiernych. Przybywają aby odwiedzić „locus sacer” - miejsce święte, będące często budowlą sakralną o szczególnym znaczeniu kultowym. To właśnie fakt istnienia sanktuarium² i jego rola miastotwórcza decyduje w dużej mierze (często wyłącznie) o powstaniu i rozwoju takich miast. Funkcja miastotwórcza sanktuarium przejawia się w procesie rozwoju struktury przestrzennej miejscowości, jej zagospodarowaniu, fizjonomii³. Wpływ ten widoczny jest w wielu ośrodkach pielgrzymkowych, niezależnie od rodzaju religii. W świecie chrześcijańskim przykładem takich miast mogą być: Rzym, Lourdes, Fatima, a także Częstochowa ze swym Sanktuarium Jasnogórskim.

Wzgórze Jasnogórskie stanowi szczególne miejsce w obrębie regionu częstochowskiego - jednostki fizjograficznej, obejmującej fragment Wyżyny Częstochowskiej (od przełomu Warty pod Częstochową po kulminację Góry Zamkowej - 504 m n.p.m. w Ogródzieńcu) oraz Wyżynę Wieluńską. Warta dzieli bowiem w tym miejscu pasmo Jury na dwie części - wschodnią i zachodnią, które całkowicie różnią się pod względem krajobrazowym. W części wschodniej wznoszą się liczne ostańce - skały o niezwykle często kształtach, które oparły się niszczącemu działaniu czynników atmosferycznych i stanowią dziś świadectwo budowy geologicznej płyty jurajskiej. W zachodniej części wapienne skały kryją się natomiast w głębi ziemi, rzadko ukazując swoje wierzchołki z wychodniami skalnymi. Wzgórze Jasnogórskie jest tu jednym z nielicznych tego typu wzniesień. Góruje ono nad otaczającą go okolicą osiągając wys. 295 m n.p.m. Pod względem geologicznym stanowi płat wapienny, otoczony u podstawy warstwą ciemnych ilów jury środkowej. Jasny kolor skały przyczynił się

prawdopodobnie do nadania wzniesieniu nazwy - „*Clarus Mons*”, którą po raz pierwszy znajdujemy w dokumencie Jerzego Swosza, starosty olsztyńskiego, z dnia 30 października 1388 r., wymieniającym Jakuba Przeora z Jasnej Góry⁴. Leżąc w stosunkowo niewielkiej (około 2 km) odległości od nadającego się do przepraw rzecznych zwięźnia doliny Warty, mogła Jasna Góra - ze względu na swe walory obronne - odgrywać już w stosunkowo wczesnym okresie ważną rolę w rozwoju osadnictwa na tym terenie.

Najdawniejsze ślady życia człowieka, odnalezione na ziemi częstochowskiej, sięgają starszej epoki kamiennej (narzędzia kamienne, fragmenty ceramiki), jednakże najwięcej znalezisk w tym rejonie pochodzi z epoki brązu i początkowych okresów epoki żelaza⁵.

Najstarsza wzmianka historyczna, informująca o istnieniu na terenie obecnej Częstochowy stałych form osadnictwa, pochodzi z 25 grudnia 1220 r. Zawiera ją dokument biskupa krakowskiego Iwona, zatwierdzający dziesięciny z kilkunastu wsi, m.in. Częstochowy i Częstochówki, na rzecz klasztoru zakonu kanoników regularnych, znajdującego się w pobliskiej wsi Mstów⁶. Częstochowa jest także wymieniona w bulli papieża Innocentego IV z 1250 r. wśród wsi płacących dziesięciny na rzecz konwentu kanoników regularnych we Wrocławiu (klasztor mstowski stanowił jego filię).

Nazwa Częstochowa pochodzi od słowiańskiego imienia Czestoch, natomiast nazwa Częstochówka - prawdopodobnie od Częstochowy i wskazuje albo na późniejsze jej powstanie, albo na mniejsze rozmiary osady⁷.

Częstochowa była wsią nadrzeczną, leżącą częściowo w podmokłej i bagnistej dolinie Warty, a częściowo na jej terasach, wzniesionych nieco wyżej i suchszych. O jej lokalizacji zadecydowały z pewnością sprzyjające w tym miejscu warunki do przeprawy przez rzekę, której koryto zwiężało się, a brzegi nie były zbyt strome.

Położona w odległości około 2 km na zachód od Częstochowy Częstochówka zajmowała tereny przylegające od północy do Jasnej Góry. Lokalizacja Częstochówki również uwarunkowana była w dużej mierze względami komunikacyjnymi - wiódł bowiem tędy trakt wieluński (pod koniec XIV w. trakt ten stał się jednym z ważniejszych szlaków łączących Kraków z zachodnimi dzielnicami kraju).

Okolice Częstochowy słynęły z występowania złóż rud żelaza, które już w średniowieczu wydobywano i wytapiano w miejscowych piecach, o czym donoszą źródła historyczne z XIV w. Od wieków eksploatowano również wapień, którego używano do wypalania wapna, a także stosowano do budowy domów, stopniowo zastępując nim drewno.

W połowie XIV w. Częstochowa była - pod względem prawnym - wsią rycerską. Świadczy o tym przywilej lokacyjny, który został jej nadany w dniu 24 sierpnia 1356 r. Szybki rozwój miejscowości, zwłaszcza jako osady handlowej, sprawił, że wkrótce uzyskała ona prawa miejskie. Nastąpiło to między 1370 a 1377 r.⁸

Wydarzeniem, które wywarło decydujący wpływ na przyszłe losy miasta, stało się założenie Klasztoru Jasnogórskiego. Jego fundatorem był książę Władysław Opolczyk. Osadził on na Jasnej Górze paulinów - mnichów z zakonu św. Pawła Pierwszego Pustelnika, sprowadzonych tu z klasztoru św. Wawrzyńca koło miasta Budy na Węgrzech. W dniu 22 czerwca 1382 r. nastąpiło przekazanie zakonowi

dotychczasowego kościoła parafialnego⁹ pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny na Jasnej Górze¹⁰, a w dniu 9 sierpnia tegoż roku odbyła się ceremonia erygowania klasztoru. We władanie konwentu przekazano również dwie sąsiadujące z Jasną Górą wsie książęce - Częstochówkę (nazywaną wówczas Starą Częstochową) i Krowodrzę (część obecnej Częstochowy zwaną Kawodrzą). Własnością klasztoru stały się także huta żelaza i przylegający do niego folwark.

W 1382 r. książę Władysław Opolczyk ofiarował też klasztorowi na Jasnej Górze sprowadzony z Rusi, otoczony już wówczas kultem i czią, obraz Madonny z Dzieciątkiem. Obecność na Jasnej Górze słynącego z cudów obrazu Najświętszej Marii Panny sprawiła, iż wkrótce miejsce to stało się jednym z najważniejszych ośrodków pielgrzymkowych w Europie Środkowej, a kult maryjny, związany z obrazem częstochowskim, zaczął uzyskiwać coraz większą aprobatę ze strony Stolicy Apostolskiej¹¹. Ruchowi pątniczemu towarzyszyło równoczesne oddziaływanie Sanktuarium Jasnogórskiego na rozwój osadnictwa w sąsiedztwie klasztoru.

W procesie tego oddziaływania, stanowiącego przejaw miastotwórczej funkcji sanktuarium, można wyróżnić następujące okresy: do połowy XVII w., od połowy XVII do końca XVIII w., od początku XIX w. do I wojny światowej, okres międzywojenny, okres po II wojnie światowej.

Okres do połowy XVII w.

Rosnący pod koniec XIV i na początku XV w. ruch pielgrzymkowy na Jasną Górę spowodował konieczność podjęcia prac, które zabezpieczyłyby potrzeby związane z pobytem pątników. Rozpoczęto rozbudowę klasztoru, a także przystąpiono do adaptacji istniejących już pomieszczeń oraz budowy nowych obiektów w sąsiedztwie Jasnej Góry. Fundusze potrzebne na ten cel pochodziły z prywatnych zapisów dokonywanych z przeznaczeniem na działalność klasztoru, a także uzyskiwane były dzięki licznym nadaniom ziemskim dokonanych w tym okresie przez króla Władysława Jagiełłę (objęły one m.in. wsie: Szarlejka, Lgota, Kalej, Grabówka)¹².

W 1430 r. klasztor na Jasnej Górze stał się przedmiotem rabunkowej napaści zbrojnej, w wyniku której obraz Madonny uległ zbezczeszczeniu oraz poważnemu uszkodzeniu. Zawieziony do Krakowa, został z polecenia króla Władysława Jagiełły poddany gruntownej renowacji, której dokonali nieznanymi z nazwiska artyści¹³. O niezwyklej mistrzostwie wykonanej przez nich pracy świadczy fakt, iż współcześni badacze i konserwatorzy nie są w stanie jednoznacznie stwierdzić, czy zostały jedynie uzupełnione uszkodzenia Obrazu, czy też sporządzono kopię pierwotnego dzieła¹⁴.

W drugiej połowie XV i w XVI w. coraz silniejsze stawało się oddziaływanie klasztoru jako ośrodka miastotwórczego na otaczający go teren¹⁵. Wynikało to w dużej mierze z korzyści gospodarczych, jakie ludności miejscowej przynosiła obsługa ruchu pątniczego¹⁶. Ważnym źródłem dochodów właścicieli domów podklasztornych były opłaty za noclegi udzielane pielgrzymom, licznie przybywającym na Jasną Górę, zwłaszcza w dni odpustowe i z okazji większych uroczystości. W tych dniach organizowane były zazwyczaj targi (cotygodniowo w poniedziałek) lub jarmarki¹⁷. Profity osiągnano ze sprzedaży żywności pielgrzymom oraz paszy dla koni.

Oprócz domów mieszkalnych obiektami odgrywającymi w tym okresie ważną rolę w obsłudze ruchu pielgrzymkowego były gospody i zajazdy. Istotną rolę pełniły także przytulki, w których znajdowali schronienie chorzy i ubodzy pątnicy. Wznoszono je zarówno dzięki pomocy finansowej klasztoru, jak również dzięki funduszom ofiarowanym na ten cel przez właścicieli ziemskich oraz bogatych mieszczan. Hojnością w tym względzie odznaczeni się częstochowscy rzemieślnicy, którzy czerpali duże dochody z ruchu pielgrzymkowego.

Znaczne zyski finansowe osiągnęto dzięki sprzedaży pielgrzymom (a także kupcom handlującym w innych ośrodkach pątnicznych¹⁸) różańców, ksiązek o tematyce religijnej oraz innych dewocjonaliów. Artykuły te nabywano w licznych kramach, zlokalizowanych wokół zabudowań klasztornych, a także na terenach pobliskich osad, zwłaszcza Częstochówki¹⁹.

W XVI i XVII w. charakterystycznym dla Częstochowy zjawiskiem był obserwowany rozwój warsztatów malarskich, w których produkowano święte obrazy - przede wszystkim wizerunki Matki Boskiej Częstochowskiej²⁰. Obrazy te nabywane przez pątników trafiały do wielu polskich świątyń i domów, a także za granicę²¹.

Na tle obsługi ruchu pątniczego i związanego z tym wzrostu zamożności mieszkańców dochodziło często do rywalizacji między poszczególnymi miejscowościami, starającymi się uzyskać uprzywilejowaną pozycję w zakresie tego typu świadczeń. Spory takie notowano zwłaszcza między mieszkańcami Częstochówki i Częstochowy²². O powadze tego rodzaju konfliktów świadczą skargi mieszczan Częstochowy kierowane wielokrotnie do króla, których celem było ograniczenie dochodów uzyskiwanych z handlu i obsługi pątników przez ludność Częstochówki.

W tym okresie zaczęto budować nowe obiekty mieszkalne i usługowe dla pielgrzymów nie tylko w obrębie granic istniejących osad (Częstochówki, Krowodrzy, Częstochowy), lecz także poza nimi - wzdłuż dróg wiodących do klasztoru. Jasna Góra stawała się w coraz większym stopniu centralnym punktem rozwijającego się wokół niej układu osadniczego.

Na przełomie XVI i XVII w. rozwój gospodarczy osiedli został w dużej mierze zahamowany wskutek kryzysu, który dotknął miejscowe hutnictwo żelaza. Wiele kuźnic zostało zamkniętych lub uległo dewastacji. W okresie tym Częstochowę, jak i pozostałe osiedla nawiedzały często pożary. Największe zniszczenia spowodował pożar w 1652 r., w wyniku którego spłonęła prawie cała Częstochowa. Znaczne straty ludnościowe powodowały epidemie, zwłaszcza z lat 1629-1630, po której opustoszała prawie jedna czwarta domów w Częstochowie.

Kłęski te nie były w stanie doprowadzić do długotrwałego regresu gospodarczego miejscowości, a ich społeczność każdorazowo przewyższała pojawiające się zagrożenia. W 1550 r. liczba mieszkańców Częstochowy wynosiła około 1,5 tys., w pierwszych latach XVII w. - około 2 tys., a w połowie tego stulecia prawie 2,5 tys., co stawiało ją - pod względem zaludnienia - na pierwszym miejscu wśród miast zachodniej Małopolski²³. Obok garncarstwa, bednarstwa, kołodziejstwa i kowalstwa powstawały nowe gałęzie rzemiosła: gorzelnictwo, browarnictwo, krawiectwo i kuśnierstwo. Dzięki rozwojowi ruchu pątniczego rozwijało się zwłaszcza piekarnictwo i rzeźnictwo²⁴.

W drugiej połowie XVI w. coraz pilniejszą potrzebą stało się zabezpieczenie Sanktuarium Jasnogórskiego przed grożącymi mu nieustannie napaściami i rabunkami, związanymi z toczącymi się wówczas sporami politycznymi i działaniami wojennymi, podejmowanymi zwłaszcza przez władców śląskich. Niezbędne stało się stworzenie systemu obwarowań i umocnień mogących skutecznie chronić zespół obiektów klasztornych przed atakiem z zewnątrz²⁵. Budowę fortyfikacji - bardzo nowoczesnych jak na ówczesne czasy - rozpoczęto w 1620 r. z inicjatywy króla Zygmunta III Wazy. Znacznego wsparcia udzielał klasztorowi zwłaszcza król Władysław IV Waza, corocznie przeznaczając duże sumy pieniężne na prace związane z budową umocnień. W 1648 r. zasadnicza część zaplanowanych budowli obronnych została ukończona. Tworzyły one system obiektów fortyfikacyjnych, otaczających prostokątny obszar, na którym wznosiły się zabudowania klasztorne z kościołem i kaplicą Cudownego Obrazu. Powierzchnia twierdzy w obrębie murów - wzmocnionych dodatkowo czterema wysuniętymi na zewnątrz bastionami - wynosiła 13 650 m. Mury były otoczone fosą, przez którą przerzucono most zwodzony do bramy fortecznej.

Wraz z budową systemu umocnień obronnych, prowadzono na Jasnej Górze prace przy przebudowie obiektów sakralnych, wznosząc w miejscu drewnianych - murowane budowle. W 1639 r. oddano do użytku murowaną aptekę dla potrzeb zakonników i ludności pobliskiej Częstochówki, a także pielgrzymów, mając na uwadze niebezpieczeństwo wybuchu kolejnej epidemii²⁶. Ważnym wydarzeniem było założenie w latach dziewięćdziesiątych XVII w. przyklasztornej drukarni²⁷.

Równoległe z pracami budowlanymi prowadzonymi na Jasnej Górze rozbudowywano oraz wznoszono nowe obiekty poza jej terenem. Działalnością tą objęto m.in. kościoły: Św. Zygmunta, Św. Jakuba, Św. Barbary i Św. Rocha, a także przytułki dla pielgrzymów. W 1642 r. przystąpiono do budowy nowicjatu zakonnego przy drodze prowadzącej z Jasnej Góry do wsi klasztornej Krowodrzy, w odległości około 1 km na południe od klasztoru. Układ i styl wznoszonych budowli był podporządkowany wzorcom architektonicznym stosowanym wówczas na Jasnej Górze. Świadczy o tym m.in. niezgodne z tradycją zorientowanie kościoła Św. Barbary na południe (zamiast na wschód), czego powodem była niewątpliwie dążność do kompozycyjnego podporządkowania kościoła jego macierzy - konwentowi na Jasnej Górze²⁸. Do budowy wykorzystywano często materiały pochodzące z rozbiórek starych obiektów klasztornych. Jeszcze dzisiaj natrafić w nich można na pochodzącą z Jasnej Góry gotycką cegłę, której użyto do licowania ścian.

Prowadzona z wielkim rozmachem działalność inwestycyjna była wyrazem rosnącego ustawicznie znaczenia Sanktuarium Jasnogórskiego jako ośrodka kultu maryjnego i centrum ruchu pielgrzymkowego, coraz silniej wpływającego na proces rozwoju osadniczego na otaczających go obszarach.

Okres od połowy XVII do końca XVIII w.

Wydarzeniem, które wywarło wielki wpływ na dalsze losy Sanktuarium Jasnogórskiego, a także okoliczne miejscowości, było oblężenie Jasnej Góry przez wojska pozostające na służbie króla Szwecji Karola X Gustawa w listopadzie i grudniu

1655 r. Trwające sześć tygodni oblężenie stanowiło co prawda tylko epizod wojny polsko-szwedzkiej, jednakże bezwarunkowe odstąpienie napastników odbiło się w Rzeczypospolitej szerokim echem, wzmagając ducha walki i konsolidując ówczesne społeczeństwo polskie. Bohaterska obrona Jasnej Góry pod przewodnictwem przeora - ojca Augustyna Kordeckiego - przyczyniła się do umocnienia kultu maryjnego, zespalając wartości religijne Sanktuarium Jasnogórskiego z narodowymi i czyniąc z nich jeden wspólny symbol patriotyzmu Polaków. W Matce Boskiej widziano bowiem główną rzecznikę działań obronnych i Jej przypisywano zwycięstwo, co wpłynęło na utrwalenie powszechnego Jej wizerunku jako Królowej Polski²⁹. Wyrazem tego uznania stały się uroczyste śluby złożone przez króla Jana Kazimierza w Katedrze Lwowskiej 1 kwietnia 1656 r., ogłaszające Najświętszą Marię Pannę Królową Polski.

Okupowane przez najeźdźców okoliczne miejscowości zostały w dużym stopniu ograbione i zdewastowane. Częstochówka spłonęła niemal całkowicie. W Częstochowie zniszczeniu uległo prawie 60% budynków, a liczba mieszkańców zmniejszyła się o ponad połowę (do około 950 osób). Spadła liczba rzemieślników - ze 125 do 51³⁰.

W drugiej połowie XVII i w XVIII w. okolice Jasnej Góry i Częstochowy były terenem kolejnych niepokojów społecznych i walk zbrojnych, powodujących coraz głębszy regres gospodarczy niszczonych miejscowości. Zaludnienie Częstochowy było mniejsze niż pod koniec XVI w. i w 1787 r. wynosiło zaledwie 1250 mieszkańców³¹.

Pomimo głębokiego kryzysu, cechującego czasy po najeździe szwedzkim, na Jasnej Górze rozpoczęto w tym okresie rozbudowę urządzeń obronnych, a także prowadzono prace nad odbudową i przebudową obiektów sakralnych³². W okresie tym rozwijał się na znaczną skalę ruch pielgrzymkowy. W dniu 8 września 1682 r. w uroczystościach 300-lecia sprowadzenia Cudownego Obrazu na Jasną Górę uczestniczyło 140 tys. pielgrzymów, a na uroczystość koronacji Obrazu w dniu 8 września 1717 r. przybyło ponad 200 tys. wiernych³³. Dzięki wzmocnёнemu napływowi pielgrzymów zaczęły odradzać się podklasztorne miejscowości, wśród nich zwłaszcza Częstochówka. W codziennym życiu tej osady główną rolę odgrywał handel i obsługa ruchu pątniczego, a także gości wchodzących w skład orszaków królewskich i magnackich przybywających na uroczystości religijne odbywane w Sanktuarium Jasnogórskim. Rozwijał się wyrób dewocjonałów. Na przełomie XVII i XVIII w. Częstochówka zaczęła stopniowo uzyskiwać przewagę gospodarczą nad Częstochową. Pod względem fizjonomii oraz układu przestrzennego zabudowy upodobiła się ona coraz bardziej do miasta - z rynkiem, przez który przebiegała droga przelotowa oraz otaczającą go siatką ulic. Dzięki staraniom paulinów w 1717 r. Częstochówka uzyskała prawa miejskie, przybierając nazwę Nowa albo Górna Częstochowa. Z inicjatywy konwentu rozpoczęto w Nowej Częstochowie budowę ratusza. Był to jeden z przejawów ówczesnego wpływu klasztoru na rozwój urbanistyczny otoczenia Jasnej Góry poprzez rozwijanie nie tylko budownictwa sakralnego czy służącego potrzebom zgromadzenia budownictwa mieszkalnego i gospodarczego, ale również administracyjnego³⁴.

Okres od początku XIX w. do I wojny światowej

W okresie tym oddziaływanie Sanktuarium Jasnogórskiego jako ośrodka miastotwórczego na otaczający go obszar znalazło swój wyraz w nasilających się coraz wyraźniej powiązaniach funkcjonalno-przestrzennych między Częstochową a Jasną Górą i przylegającą do niej Częstochówką. Coraz silniejsza stawała się dążność do zespolenia tych dwóch miejscowości w jeden organizm miejski. Usankcjonowanie tego połączenia nastąpiło po wydaniu przez Radę Królestwa Polskiego stosownego aktu prawnego w dniu 19 sierpnia 1826 r. Podstawowym założeniem koncepcji urbanistycznej wiążącej dwa sąsiadujące ze sobą miasta było wytyczenie trasy Alei Najświętszej Marii Panny, określanej wówczas jako „droga od Starej do Nowej Częstochowy i Jasnej Góry prowadząca”³⁵. Trasa ta stała się od tej pory główną osią rozwoju urbanistycznego nowego zespołu miejskiego oraz podstawowym jego ciągiem komunikacji pieszej i kołowej. Wokół niej zaczęło się wkrótce kształtować nowoczesne śródmieście zwane Nowym Miastem (z nowym ratuszem, zbudowanym w latach 1828-1836 w połowie drogi między Częstochową a Częstochówką) o dominacji funkcji administracyjno-usługowych³⁶. Oprócz obiektów użyteczności publicznej rozwijało się tu także budownictwo prywatne. Działalność inwestycyjna podlegała nadzorowi służb budowlanych, co przyczyniało się do zachowania estetyki i harmonii stylu architektonicznego powstającej zabudowy.

Wyznaczenie przebiegu Alei NMP (poprowadzenie jej nie ku centrum Nowej Częstochowy, np. ku rynkowi, lecz wprost na wieżę jasnogórską) stanowi najbardziej przekonywający dowód wielkiej roli Sanktuarium Jasnogórskiego w procesie rozwoju urbanistycznego otaczających ją terenów. Specyfika położenia świętego miejsca znalazła swoje odzwierciedlenie w trosce projektantów o uzyskanie właściwego efektu plastycznego związanego z doprowadzeniem masowego ruchu pielgrzymów do celu ich wędrówki - Cudownego Obrazu. Usiłowali oni bowiem w ten sposób „dzięki perspektywie na wzgórze klasztorne zwieńczone wieżą, wykorzystać do maksimum możliwości wydobycia ładunku emocjonalnego, z potęgowaniem się efektu w miarę przybliżania się do kulminacji”³⁷. W ten sposób powstała polska „via sacra”, która z biegiem czasu stała się trasą pielgrzymów o znaczeniu na skalę światową.

W 1846 r. doprowadzono do Częstochowy linię kolei warszawsko-wiedeńskiej. Tym samym zwiększyła się dostępność komunikacyjna Częstochowy dla przybywających tu pielgrzymów. Jednakże ze względów politycznych dostęp pątników do Sanktuarium Jasnogórskiego był w tym czasie przez władze zaborcy (zwłaszcza po upadku w 1864 r. powstania styczniowego, w którym uczestniczyło wielu księży i zakonników) poważnie ograniczony. Organizowane pomimo zakazów i niebezpieczeństw pielgrzymki stawały się okazją do patriotycznych manifestacji, a religijne przeżycia dawały poczucie wspólnoty wiernym z różnych zaborów. Mimo represyjnej polityki uroczystości obchodzono 500-lecie istnienia klasztoru na Jasnej Górze w 1882 r. Do Sanktuarium przybyło wówczas 400 tys. pielgrzymów pieszo i 50 tys. koleją. Jeszcze większe rzesze wiernych zgromadziła uroczystość powtórnej koronacji obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej w 1910 r. (blisko 900 tys. pątników)³⁸.

Ruch pielgrzymkowy wpływał na rozwój handlu i usług. Obrót towarami produkcji manufakturowej, w tym także zbyty dewocjonalistów, opanowany był niemal całkowicie przez kupców i hurtowników żydowskich³⁹. W 1861 r. w Częstochowie znajdowało się 21 hoteli i zajazdów, 25 restauracji, piwiarni, kawiarni i cukierni⁴⁰.

Ówczesny rozwój Częstochowy (pod koniec XIX w. stała się ona czwartym co do wielkości - po Warszawie, Łodzi i Lublinie - miastem w zaborze rosyjskim) związany był w dużym stopniu ze wzrostem miejscowego przemysłu. Znaczną rolę w powstawaniu zakładów przemysłowych (głównie włókienniczych, chemicznych, metalowych, materiałów budowlanych) odegrał kapitał zagraniczny, zwłaszcza niemiecki, francuski i belgijski.

W pierwszej dekadzie XX w. wykonano wiele prac budowlanych na Jasnej Górze. Wśród nich należy wymienić zwłaszcza odbudowę wieży klasztornej, która spłonęła wskutek pożaru w 1900 r. Prace zakończono w 1906 r. Ich efektem stała się monumentalna budowla o wysokości 106 m, wieńcząca perspektywę Alei NMP. Dużo uwagi poświęcono renowacji podjaskogórskich parków. Założone w 1826 r. i uzupełnione w połowie XIX w. tereny te (o pow. 12,2 ha) zaczęły już wówczas służyć potrzebom mieszkańców pobliskich dzielnic jako miejsca wypoczynku⁴¹. W latach 1903-1914 zbudowano na terenie parku klasztornej Stacje Drogi Krzyżowej, doskonale harmonizujące swym stylem architektonicznym z otaczającą je zielenią.

Okres międzywojenny

W okresie międzywojennym wpływ Sanktuarium Jasnogórskiego na proces zagospodarowania przestrzennego otaczających go terenów uległ wyraźnemu nasileniu. Związane to było z narastającym ustawnie ruchem pielgrzymkowym. Jego największe nasilenie notowano w dniach świąt maryjnych oraz podczas kongresów, synodów i innych ważnych spotkań dostojników i przedstawicieli administracji kościelnej. Liczną frekwencją pątników odznaczał się zwłaszcza rok 1938, kiedy to sanktuarium odwiedziło około miliona wiernych⁴². Dla pielgrzymów uruchamiano dodatkowe pociągi (w tym pociągi specjalne dla chorych), a także rozbudowywano bazę noclegową i żywieniową. Istotną rolę w tym zakresie odgrywała Liga Popierania Turystyki - stowarzyszenie założone w Polsce (z inicjatywy Ministerstwa Komunikacji) w 1935 r. W 1936 r. liczba pielgrzymów przybyłych na Jasną Górę, którzy skorzystali z pomocy organizacyjnej Ligi Popierania Turystyki, wynosiła około 237 tys. osób⁴³. Ważnym zamierzeniem inwestycyjnym tego stowarzyszenia była w tym czasie budowa domu dla pątników w Częstochowie (szczupłość bazy noclegowej⁴⁴ uniemożliwiała większości pielgrzymom przebywanie tu dłużej niż jeden dzień). W tym okresie dokonano rozbudowy i modernizacji infrastruktury technicznej oraz wielu urządzeń komunalnych na terenie miasta (m.in. założono wodociąg, kanalizację, elektryczne oświetlenie ulic, uruchomiono miejską komunikację autobusową). Podjęto także prace mające na celu ułatwienie pielgrzymom dojścia na Jasną Górę (m.in. zbudowano dwa nowe mosty nad dawną fosą) oraz zwiększenie przepustowości bram wejściowych do klasztoru. Wyrazem miastotwórczej funkcji

Widok ogólny z wieży klasztoru na Jasnej Górze ok. 1930 r. (fot. J. Dańda)
Reprodukcja pocztówki przechowywanej w Zbiorach Graficznych Biblioteki Jagiellońskiej,
sygn. IF 11737, t. 129

Sanktuarium Jasnogórskie stały się także zamierzenia inwestycyjne zawarte w opracowywanym w drugiej połowie lat trzydziestych projekcie planu regulacyjnego Częstochowy. Zgodnie z jego założeniami w mieście miał nastąpić dalszy rozwój sektora trzeciego, związanego przede wszystkim z zaspokajaniem potrzeb pątników. Wybuch II wojny światowej przekreślił realizację przewidywanych zamierzeń.

Okres po II wojnie światowej

Po wojnie Sanktuarium Jasnogórskie jeszcze bardziej uwydatniło swoją rolę Ołtarza Ojczyzny, miejsca prezentującego najwyższe wartości związane z duchowym życiem narodu polskiego. Nastąpiło to w sytuacji powszechnego zagrożenia instytucji Kościoła i wartości religijnych, wynikającego z komunistycznego totalitaryzmu, ogarniającego strukturę państwa i życie społeczeństwa. W tym położeniu szczególnego znaczenia nabrały jasnogórskie modły o uwolnienie więzionego przez władze stalinowskie Prymasa Polski, Kardynała Stefana Wyszyńskiego, które w dniu 26 sierpnia 1956 r. zgromadziły na Jasnej Górze milion wiernych, stając się poprzez modlitwę nowych Ślubów Narodu religijnym i patriotycznym manifestem Polaków. Równie doniosłe były obchody Tysiąclecia Chrztu Polski w dniu 3 maja 1966 r., podczas których cały episkopat złożył „Akt Oddania Polski w macierzyńską niewolę Maryi, Matki Kościoła, za wolność Kościoła Chrystusowego”.

Widok klasztoru na Jasnej Górze od strony Placu Wieluńskiego
Reprodukcja z „*Jasna Góra. Album*”, Częstochowa 1928

Odzwierciedleniem antyklerykalnej polityki, prowadzonej w tym okresie przez reżim komunistyczny, było systematyczne likwidowanie infrastruktury związanej z religijną funkcją Częstochowy. Rozpoczął się proces „oddalania się” Częstochowy od Jasnej Góry, pomimo istniejącej integracji urbanistycznej⁴⁵. Ukierunkowanie rozwoju funkcjonalnego miasta, odpowiadające priorytetowej w systemie socjalistycznym zasadzie industrializacji, znalazło swoje konsekwencje w intensywnym rozwijaniu sektora przemysłowego, m.in. przemysłu włókienniczego, metalowego, maszynowego, chemicznego, a zwłaszcza metalurgicznego. Najbardziej wyraźne piętno na rozwoju miasta wycisnęła największa powojenna inwestycja Częstochowy - huta im. Bieruta (obecnie Huta Częstochowa). Równolegle z zakładami przemysłowymi powstawały nowe osiedla robotnicze, których lokalizację przestrzenną poprzedziło odejście od dotychczasowej, historycznie ukształtowanej osi jasnogórskiej i wyznaczenie nowego kierunku rozwoju miasta o przebiegu północ-południe. Konsekwencją tego rodzaju polityki rozwoju funkcjonalno-przestrzennego Częstochowy było wytworzenie swego rodzaju „próżni” wokół Jasnej Góry, wyrażające intencje laicyzacji ówczesnych władz administracyjnych, dążących, „*wbrew logice normalnego rozwoju organizmu miejskiego i jego podstawowych walorów płynących z faktu posiadania na swoim*

terenie tak interesującego dla pielgrzymstwa i turystyki obiektu” do zerwania więzi duchowych miasta z Sanktuarium⁴⁶.

Doniosłym wydarzeniem w powojennych dziejach Sanktuarium Jasnogórskiego była wizyta Ojca Świętego Jana Pawła II w czerwcu 1979 r. W ciągu trzech dni pobytu spotkało się z Papieżem około 3,5 mln wiernych. Wspólna z Ojcem Świętym modlitwa umocniła Polaków w ich trudnym zmaganiu o wolną Polskę. Równie wielki wydzwięk religijny i duchowy miały następne wizyty Papieża na Jasnej Górze: w 1983, 1987 i 1991 r.

Przemiany polityczne, jakie zaczęły następować w Polsce w latach osiemdziesiątych, stworzyły w Częstochowie szansę przeciwstawienia się powojennym tendencjom „dyskryminacji przestrzennej” Jasnej Góry przez władze administracyjne i przywrócenia należnego jej miejsca w życiu miasta. Szczególnie pilnym zadaniem stała się budowa infrastruktury, która zaspokoiłaby potrzeby związane z ustawicznie rosnącym ruchem pielgrzymkowym. Pomimo oddania do użytku w drugiej połowie lat osiemdziesiątych Domu Pielgrzyma im. Jana Pawła II, istniejąca baza noclegowa Częstochowy (2,4 tys. miejsc całorocznych i 11,6 tys. sezonowych)⁴⁷ nie jest w stanie zaspokoić potrzeb nawet 10% pielgrzymów przybywających w ciągu roku do Sanktuarium Jasnogórskiego⁴⁸. Nieprawidłowa jest struktura rodzajowa bazy noclegowej - na hotele przypada bowiem tylko 4% ogólnej liczby łóżek⁴⁹.

Miastotwórcza rola Sanktuarium Jasnogórskiego znajduje swoje odzwierciedlenie w planach zagospodarowania przestrzennego Częstochowy, które zakładają wyposażenie miasta w struktury służące do przyjmowania i obsługi ruchu pielgrzymkowego i turystycznego odpowiadające standardom europejskim⁵⁰. W przypadku ich zrealizowania Częstochowa stałaby się światowym centrum pielgrzymkowo-turystycznym (już obecnie liczba odwiedzających sięga 4-5 mln w ciągu roku⁵¹, w tym około 400 tys. z zagranicy⁵²). Osiągnięcie tego celu wymaga - oprócz ochrony i rewitalizacji dziedzictwa religijnego, historycznego i artystycznego (Jasna Góra została wpisana na listę UNESCO jako światowe dziedzictwo kultury) - stworzenia systemu ośrodków recepcyjnych, żywieniowych, obsługi pielgrzymkowej i turystycznej. Pilną potrzebą jest przebudowa sieci komunikacyjnej Częstochowy, zwłaszcza z uwagi na konieczność odciążenia miasta od ruchu przelotowego oraz zapewnienia Jasnej Górze i Staremu Miastu lepszej dostępności komunikacyjnej. Odpowiedniego zagospodarowania wymagają tereny stanowiące bezpośrednie otoczenie klasztoru, które powinny podlegać szczególnym rygorom architektoniczno-estetycznym.

Od realizacji planowanych zamierzeń zależy dalszy rozwój urbanistyczny Częstochowy, stwarzający szansę kontynuacji żywej i organicznej więzi miasta z Sanktuarium Jasnogórskim - miejscem, decydującym od ponad sześciu wieków o tożsamości otaczającego go obszaru. Traktowanie determinującej roli Sanktuarium w procesie kształtowania struktury funkcjonalno-przestrzennej Częstochowy jest warunkiem niezbędnym do osiągnięcia takiego poziomu rozwoju infrastruktury, który odpowiadałby należnej randze, jaką Jasna Góra zajmuje wśród światowych centrów pielgrzymkowych. Jest ona przecież jednym z najważniejszych - obok Waranasi, Mekki, Lourdes, Fatimy i Rzymu - centrum pątniczym w świecie.

Przypisy:

- ¹ J. Beaujeu-Garnier, G. Chabot, *Zarys geografii miast*, PWE, Warszawa 1971, s. 118-119.
- ² W kościele rzymskokatolickim nowe prawo kanoniczne z 1983 r. definiuje sanktuarium jako "kościół lub inne miejsca sakralne, do których za aprobatą odpowiednich władz kościelnych, z tytułu pobożności religijnej pielgrzymują liczni wierni dla szczególnej przyczyny pobożności". Zob. A. Jackowski., *Zarys geografii pielgrzymek*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne, z.85, Kraków 1991, s.20-21.
- ³ A. Jackowski, *Zarys geografii...*, dz. cyt., s.26-28; G. Schwarz, *Allgemeine Siedlungsgeographie*, "Lehrbuch der Allgemeine Geographie", Bd. 6, Walter de Gruyeter & Co., Berlin 1959, s.295-308; M. Sorre, *Les fondements de la géographie humaine*, T. 3, "L'habitat - Conclusion générale", Armand Colin, Paris 1952, s.222-225.
- ⁴ J. Braun, *Częstochowa, rozwój urbanistyczny i architektoniczny*, "Arkady", Warszawa 1959, s.12.
- ⁵ J. Braun, dz. cyt., s. 14.
- ⁶ *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 1., Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, Wrocław 1965, s.432.
- ⁷ J. Braun, *Częstochowa, rozwój urbanistyczny...*, dz. cyt., s.16.
- ⁸ Zob. J. Braun, *Częstochowa, rozwój urbanistyczny...*, dz. cyt.,s.17-18.
- ⁹ Parafia w Częstochowie powstała w XIII w. Zob. *Encyklopedia Katolicka*, T. 1., Lublin 1989, s.849.
- ¹⁰ Z chwilą przekazania go zakonowi paulinów funkcję kościoła parafialnego zaczął pełnić kościół (dotychczas filialny) św. Zygmunta w mieście Częstochowie (zwanym wówczas Nową Częstochową).
- ¹¹ S.Z. Jabłoński, *Z dziejów kultu Matki Boskiej Częstochowskiej w XVI w.*, "Studia Claromontana" 2: 1982, s.70.
- ¹² W miarę upływu czasu klasztor stał się poprzez nadania, darowizny, zapisy i transakcje posiadaczem wielkich dóbr - kilkunastu wsi i folwarków, jednego klucza dóbr, jednego miasta oraz dwóch starostw. Zob. J. Braun, *Związki ekologiczne Jasnej Góry z Częstochową*, "Studia Claromontana" 2: 1982, s.457.
- ¹³ Była to pierwsza, udokumentowana historycznie, renowacja dzieła sztuki w Polsce. Zob. J. Golonka, *Dzieje konserwacji Cudownego Obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej od XV-XX wieku*, w: *Jasnogórski Ołtarz Ojczyzny*, Klasztor na Jasnej Górze, Częstochowa 1991, s. 27.
- ¹⁴ J. Golonka. *Dzieje konserwacji...*, dz. cyt., s.34.
- ¹⁵ S.Z. Jabłoński, *Z dziejów kultu...*, dz. cyt., s.67.
- ¹⁶ A. Witkowska, *Kult jasnogórski w formach pątnicznych do połowy XVII wieku*, "Studia Claromontana" 5: 1984, s.151.
- ¹⁷ W pierwszych latach XVI w. corocznie odbywał się jeden jarmark. W połowie XVII w. ich liczba zwiększyła się do sześciu. Por. A. Jackowski, *Rozwój pielgrzymek w Polsce*, w: *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1995, s.20.
- ¹⁸ A. Jackowski, *Rozwój pielgrzymek...*, dz. cyt., s.20.
- ¹⁹ M. Kołodziej, *Opis Jasnej Góry w "Dzienniku Podróży do Włoch i na wyspę Malte" Piotra Andrejewicza Tołstoja w latach 1697-1699*, "Studia Claromontana" 5: 1984, s.252.
- ²⁰ A. Jackowski, *Rozwój pielgrzymek...*, dz. cyt., s.20.
- ²¹ A. Jackowski, *Rozwój pielgrzymek...*, dz. cyt., s.20.
- ²² A. Witkowska, *Kult jasnogórski...*, dz. cyt., s.151.
- ²³ S. Krakowski, *Stara Częstochowa. Studia nad genezą, ustrojem i strukturą ludnościowo-gospodarczą Częstochowy (1220-1655)*, Częstochowa 1948, s. 55.

- ²⁴ *Miasta polskie...*, dz. cyt., s.433.
- ²⁵ Otaczający wówczas klasztor na Jasnej Górze mur klauzurowy (wzniesiony w latach 1585-1593) nie posiadał znaczenia obronnego. Służył jedynie wzmocnieniu karności zakonnej. Zob. K. Szafraniec, *Z dziejów Jasnej Góry*, Akademia Teologii Katolickiej, Warszawa 1980, s.70.
- ²⁶ Apteka ta została zlikwidowana w 1864 r. Oprócz niej, w pierwszej połowie XVII w. istniały jeszcze dwie apteki na terenie Częstochowy. Zob. W. Szczepański, *Apteka Jasnogórska*, "Studia Claromontana" 2: 1982, s.333-334, 353.
- ²⁷ Drukarnia ta funkcjonowała do czasu upadku powstania styczniowego w 1864 r., kiedy to została zlikwidowana przez rosyjskie władze wojskowe. Zob. H. Czerwiński, *Założenie drukarni paulinów na Jasnej Górze*, "Studia Claromontana" 8: 1987, s.204.
- ²⁸ J. Braun, *Częstochowa, rozwój urbanistyczny...*, dz. cyt., s.40.
- ²⁹ Kult Matki Bożej Częstochowskiej jako Królowej Polski kształtował się już w XVI w. Zob. S.Z. Jabłoński, *Z dziejów kultu...*, dz. cyt., s.67.
- ³⁰ J. Braun, *Częstochowa, rozwój urbanistyczny...*, dz. cyt., s.43.
- ³¹ *Miasta polskie...*, dz. cyt., s.433.
- ³² W lipcu 1690 r. wybuchł na Jasnej Górze wielki pożar, na skutek którego uległa zniszczeniu większa część zabudowy. Zachowało się jedynie wnętrze prezbiterium kaplicy NMP, skarbiec, zakrystia i biblioteka.
- ³³ J. Braun, *Częstochowa, rozwój urbanistyczny...*, dz. cyt., s.32.
- ³⁴ J. Braun, *Związki ekologiczne Jasnej Góry...*, dz. cyt., s.462.
- ³⁵ F.Sobalski, *Szkice i materiały z dziejów Częstochowy*, "Ziemia Częstochowska" t. 4, 1961, s.116.
- ³⁶ *Miasto Częstochowa. Część 1. Stare i Nowe Miasto, Częstochówka i przedmieścia*. Red. Z. Rozanow i E. Smulikowska, "Katalog zabytków sztuki w Polsce", Seria nowa. Tom VI. Część 1, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1995, s.XV.
- ³⁷ J. Braun, *Częstochowa, rozwój urbanistyczny...*, dz. cyt., s.53.
- ³⁸ S.Z. Jabłoński, *Jasna Góra. Ośrodek kultu maryjnego 1864-1914*, Lublin 1984, s.193.
- ³⁹ Gmina żydowska na terenie Częstochowy utworzona została około 1700 r., a jej członkowie aż do II wojny światowej stanowili większość mieszkańców Starego Miasta. Zob. *Miasto Częstochowa...*, dz. cyt., s.XV.
- ⁴⁰ J. Braun, *Częstochowa, rozwój urbanistyczny...*, dz. cyt., s.56.
- ⁴¹ J. Braun, *Związki ekologiczne...*, dz. cyt., s.471-472.
- ⁴² S.Z. Jabłoński, *Dynamika ruchu pielgrzymkowego na Jasną Górę w okresie II Rzeczypospolitej, w: Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1995, s.131.
- ⁴³ *Dwa lata Ligi Popierania Turystyki*, Zarząd Główny Ligi Popierania Turystyki, Warszawa 1937, s.40.
- ⁴⁴ W połowie lat trzydziestych w Częstochowie było zaledwie 7 niewielkich obiektów typu pensjonatowo-hotelowego. Zob. T. Wilgat, *Rozmieszczenie przemysłu pensjonatowo-hotelowego w Polsce*, "Turyzm Polski" 7-8: 1939, s.140.
- ⁴⁵ R.J. Abramek, *Teologia Sanktuarium Jasnogórskiej Bogarodzicy*, w: *Jasnogórski Oltarz Ojczyzny*, Klasztor na Jasnej Górze, Częstochowa 1991, s. 13.
- ⁴⁶ R.J. Abramek, dz. cyt., s. 13.
- ⁴⁷ W Częstochowie na 1000 mieszkańców przypada zaledwie 10 miejsc noclegowych. Dla porównania w Lourdes - 5000, a w Fatimie - 1000. Por. A. Jackowski, *Zarys geografii pielgrzymek*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Geograficzne, z.85, Kraków 1991, s. 66, 68, 72.
- ⁴⁸ A. Jackowski, *Współczesne migracje pielgrzymkowe w Polsce*, w: *Przestrzeń i sacrum. Geografia kultury religijnej w Polsce i jej przemiany w okresie od XVII do XX w. na przykładzie ośrodków kultu i migracji pielgrzymkowych*, Instytut Geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1995, s.75.

⁴⁹ W Lourdes hotele stanowią 30% bazy noclegowej (według A. Jackowskiego odsetek ten powinien wynosić 45%). Por. M. Drzewiecki, *Program rozwoju infrastruktury usługowej w Częstochowie dla ruchu pielgrzymkowego*, "Problemy Turystyki" vol. 17, 1994, Instytut Turystyki, Warszawa, s.23.

⁵⁰ Autorem jednego z projektów jest włoska firma TEAM. Zob. *Częstochowa, moving from Past to Future*, TEAM for Częstochowa, 1993.

⁵¹ W świecie chrześcijańskim frekwencję tego rzędu notuje się tylko w Lourdes i Fatimie. Zob. A. Jackowski, *Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce*, Instytut Turystyki, Warszawa 1991, s.95-96.

⁵² W. Bartoszewicz, J. Łaciak, *Wielkość i struktura ruchu pielgrzymkowego i turystycznego w Częstochowie*, "Problemy Turystyki" vol. 17, 1994, Instytut Turystyki, Warszawa, s.42.